

ВІТАЛІЙ ЯРЕМЧУК

ОСНОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

***НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
ДЛЯ СТУДЕНТІВ ФАКУЛЬТЕТІВ
ГУМАНІТАРНОГО ПРОФІЛЮ***

2-ге видання, виправлене

ОСТРОГ – 2012

УДК 001.89

ББК 72

Я 72

*Рекомендовано до друку Навчально-методичною радою
Національного університету «Острозька академія»
(Протокол № 5 від 10 травня 2012 р.).*

Рецензенти:

Зайцев М. О., доктор філософських наук, доцент

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор

Я 72 **Яремчук Віталій.**

Основи науково-дослідної роботи студентів : навчальний посібник для студентів факультетів гуманітарного профілю / Віталій Яремчук. – Острог : Національний університет “Острозька академія”, 2012. – 56 с.; 2-ге вид., виправл.

У навчальному посібнику у вигляді конспекту лекцій висвітлено питання курсу «Основи науково-дослідницької роботи студентів», що читається для студентів першого курсу історичної та культурологічної спеціальностей Національного університету «Острозька академія». У семи лекціях, а також у додатках стисло викладено головну проблематику дисципліни: мету і завдання, категоріальний апарат курсу, засади організації науки та підготовки наукових кадрів в Україні, способи викладу результатів наукових досліджень та методи, які використовуються в гуманітарних науках, порядок підготовки студентських наукових досліджень. Основний акцент в посібнику поставлено на тому, щоб навчити студентів використовувати теорію наукової роботи у практичній науковій діяльності, насамперед при написанні курсових та кваліфікаційних робіт.

Посібник рекомендовано студентам історикам та культурологам, а також й інших спеціальностей гуманітарного профілю.

ЗМІСТ

ЛЕКЦІЯ 1.	
ВСТУП ДО КУРСУ	4
ЛЕКЦІЯ 2.	
СПОСОБИ ВИКЛАДУ ТА МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	12
ЛЕКЦІЇ 3-4.	
ЕТАПИ ВИКОНАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	19
ЛЕКЦІЯ 5.	
НАПИСАННЯ ТЕКСТУ КУРСОВОЇ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ	29
ЛЕКЦІЇ 6-7.	
ОФОРМЛЕННЯ КУРСОВОЇ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ	35
ОСНОВНІ РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	46
ДОДАТКИ	47

ЛЕКЦІЯ 1.

ВСТУП ДО КУРСУ

- 1. Предмет, мета і завдання, основні поняття курсу.*
- 2. Організація наукової діяльності в Україні.*
- 3. Підготовка кадрів науки в Україні.*

1. Предметом курсу є основні аспекти та принципи наукової роботи студентів вищих навчальних закладів в Україні з наголосом на специфіці такої діяльності студентів, які опановують спеціальності гуманітарного профілю. Підготовка висококваліфікованих фахівців для різних ділянок суспільного та культурного життя в сучасних умовах вимагає здатності тримати руку на пульсі новацій, які «постачає» наука, та уміння самостійно здійснювати науковий пошук. Це, звичайно, не означає, що всі студенти мусять стати науковцями, це лише означає те, що від сучасного інтелектуала вимагається такий рівень фахової компетентності, який не можливий без відсилання до результатів найновіших наукових розробок.

Метою курсу є ознайомлення студентів із знаннями, необхідними для їхньої самостійної науково-дослідної роботи, та здобуття елементарних навичок практичного характеру. Крім того, навчальна дисципліна покликана сприяти включенню талановитої і зацікавленої молоді у науковий процес в Україні та світі, перетворенню найкращих випускників вищих шкіл нашої держави у повноцінних вчених, адже формування кадрів науки починається ще за студентською, а в певному значенні, й за шкільною, партою.

Для досягнення окресленої мети впродовж вивчення курсу передбачається вирішення таких **завдань**:

- Отримання студентами відомостей про основні засади наукової діяльності взагалі і в Україні зокрема.
- Оволодіння знаннями з методології наукових досліджень.
- Ознайомлення з логікою та змістом наукового пошуку.
- Отримання знань, які стосуються написання тексту студентського наукового дослідження, зокрема такого його обов'язкового для виконання різновиду, як курсова та кваліфікаційна роботи.

– Оволодіння знаннями, необхідними для грамотного оформлення (технічного, бібліографічного) студентського наукового дослідження.

– Знайомство з принципами оцінювання такого типу робіт.

Відповідно до названих завдань побудовано лекційний курс.

До основних понять пропонованої навчальної дисципліни відноситься насамперед **наукова (науково-дослідна) діяльність**. Автор свідомий того, що у цю категорію (як і у інші, про які йтиметься далі) різними наукознавцями та вченими загалом вкладається часто доволі різне значення. Ми ж виходимо з наступного: це є діяльність, спрямована на вивчення людини, суспільства та природи, яка здійснюється зусиллями спеціальної групи людей – вчених (науковців) з метою отримання наукових знань. Під **науковим знанням** розуміється розумова конструкція, яка є результатом наукової діяльності і характеризується максимальною істинністю відомостей про об'єкт, який вивчається. Виходячи з кореспондентської теорії такого філософського поняття, як істина (ця теорія не є загально визнаною, хоча залишається все таки панівною серед інших – конвенційної, прагматичної, когерентної тощо), **істинним** слід вважати таке **знання**, якому властива тотожність інформації про об'єкт пізнання з самим цим об'єктом.

У світі та Україні зокрема існують різні підходи до **класифікації** (тобто внутрішнього поділу) всього розмаїття галузей наукової діяльності (наук) в залежності від сфери, на яку вона спрямована. В Україні з 1997 р. діє державний стандарт, відповідно до якого всі види наукової (за держстандартом – науково-технічної) діяльності поділяються на два великі «класи» – **природничі і технічні науки та гуманітарні і суспільні науки**, які, своєю чергою, діляться «галузі» (інша назва «види») – фізичні, хімічні, біологічні, ветеринарні, медичні, математичні, географічні та ін. (для природничих і технічних) та історичні, філологічні, мистецтвознавство, соціологічні, політичні, філософські, державне управління, економічні, юридичні, педагогічні, психологічні та ін. (для гуманітарних і суспільних). У кожній з цих наук є внутрішній поділ на «спеціальності» («типи»), які охоплюють більш вузьку ділянку наукових досліджень і на проблемах яких зазвичай зосереджені студії науковців. Наприклад, для історичних наук в сучасній Україні прийнятий поділ на такі спеціальності, як історія України, всесвітня історія, історіософія, археологія, етнологія, історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, історія

науки, книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Для галузі мистецтвознавства маємо наступний поділ: теорія та історія культури, театральне мистецтво, музичне мистецтво, кіномистецтво, телебачення, образотворче мистецтво, декоративне та прикладне мистецтво, музеєзнавство, зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури.

Науково-дослідна робота студентів (НДРС) є первинною, початковою складовою глобального процесу продукування наукових знань. Вона здійснюється у межах вищих навчальних закладів під безпосереднім керівництвом досвідчених вчених і відповідних підрозділів вищих шкіл (зазвичай насамперед їх кафедр). Основні форми такої роботи є наступними:

– Науково-дослідна робота як частина навчального процесу – підготовка курсових та кваліфікаційних (бакалаврських, дипломних, магістерських) досліджень; є обов'язковою для виконання, оскільки входить до навчальних планів ВНЗ. Написання кваліфікаційної роботи є однією з підстав здобуття студентом відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня – бакалавра, спеціаліста, магістра у вибраному ним напрямі підготовки (наприклад, в історії, культурології тощо).

– НДРС, що здійснюється на добровільних засадах поза навчальним процесом, зокрема: а) робота у наукових товариствах, гуртках, секціях, студіях, проблемних групах (здійснюється зазвичай під керівництвом викладачів, але за активного використання принципів студентського самоврядування); б) написання статей, тез доповідей, інших досліджень, які можуть публікуватися у виданнях цих наукових груп, а також у «дорослих» фахових виданнях з відповідних галузей науки; в) науково-організаційні заходи: конференції, симпозіуми, семінари і т. ін.; г) участь студентів у виконанні наукових проектів кафедр та інших структурних одиниць ВНЗ у рамках їхньої співпраці з органами влади і самоврядування, із закладами культури та освіти (наприклад, проведення соціологічних досліджень).

2. Основним суб'єктом науки є вчений, а наукова діяльність в природі речі є індивідуальним процесом. Разом з тим, вона – колективна форма діяльності, адже сучасне «виробництво» наукових знань вимагає від дослідників активного співробітництва та постійної комунікації. Науковці пов'язані між собою тисячами ви-

димих та невидимих ниток у процесі власної наукової роботи, під час неформального обміну науковою інформацією та роботи конференцій, в ході підготовки та атестації наукових кадрів тощо. Вся ця мережа контактів поміж вченими охоплюється поняттям **організація наукової діяльності (науки)**. Її (організації) основним компонентом в Україні є сукупність наукових установ, які мають статус юридичних осіб, фінансову та господарську самостійність, та добровільних асоціацій вчених, які функціонують як громадські організації. Нормативно-правове регулювання наукової діяльності та атестацію кадрів науки здійснює Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Головним науковим центром в Україні вважається **Національна академія наук (НАН України)**. Вона забезпечує фундаментальні дослідження у різних галузях. НАН України має складну структуру, провідним елементом якої виступають науково-дослідні інститути. В ділянці гуманітарних наук такими є, зокрема, Інститут історії України, Інститут археології, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, Інститут літератури ім. Т. Шевченка, Інститут філософії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут етнонаціональних і політичних досліджень ім. І. Кураса тощо.

На проведення як фундаментальних, так і прикладних досліджень спрямована діяльність таких типів наукових установ, як **галузеві академії наук** (Академія правових наук України, Академія мистецтв України, Академія педагогічних наук України, Академія медичних наук України та ін.) та **вищі навчальні заклади III та IV рівнів акредитації**. Функціонування останніх, природно, пов'язане також з наданням освітніх послуг. Крім того, важливим типом наукових установ в Україні є **науково-виробничі об'єднання**, особливістю яких є те, що вони існують при великих виробництвах і зорієнтовані на суто прикладні дослідження в галузях технічних та природничих наук (Інститут електрозварювання ім. Є. Патона, Інститут монокристалів та ін.).

В Україні створено низку **добровільних об'єднань вчених** (які іменуються зазвичай **товариствами та академіями**), що функціонують як громадські організації. Через відсутність стабільного фінансування та з ряду інших причин вони не провадять наукової роботи системно та на такому рівні, як наукові установи, натомість

забезпечують для зацікавлених фахівців можливість обміну науковою інформацією, сприяють підготовці колективних наукових проєктів і виданню наукових праць. Проте деякі інституції такого типу мають заслужений високий науковий авторитет та тривалі наукові традиції, а членство у них засвідчує реноме дослідника. Таким є, зокрема, Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), історія якого розпочалася ще з 1873 р. (а як наукової інституції з 1892 р.), що має загальноосвітню мережу (в Україні товариство було заборонено радянською владою у 1940 р., а відновлено у 1989 р.) і безперечні наукові здобутки. Плідною діяльністю відзначаються Українське історичне товариство, Українське математичне товариство тощо. Водночас слід відзначити, що у перші роки незалежності виникла справжня «лихоманка» створення т. зв. академій в окремих галузях науки як громадських організацій. Переважно вони є набагато менш серйозними інституціями, ніж їхні назви, а їхні «академіки» та «члени-кореспонденти», на відміну від дійсних членів – академіків та членів-кореспондентів НАН України і галузевих академій наук, не є провідними вченими (хоча, варто відзначити, що і серед відзначених академічними званнями співробітників поважних інституцій зустрічаються випадкові люди, які отримали такі регалії через свій високий чиновницький статус).

До вкрай важливих форм організації науки належить **наукова школа**. Під такою розуміють неформальний колектив дослідників, які працюють під керівництвом творця школи – її лідера, що об'єднані єдиною тематикою та методологією досліджень, спільним баченням способів вирішення значущих для того чи іншого напрямку науки проблем, культивуванням певної етики наукових та людських взаємин, що сприяє вирішенню складних питань. Наявність чи відсутність наукових шкіл часто свідчить про рівень науки, здатність генерувати важливі ідеї і здійснювати ґрунтовні і новаторські наукові дослідження. Зокрема, високий рівень української історичної науки 1920-х років визначався досягненнями наукових шкіл знаних істориків Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Миколи Василенка, Михайла Слабченка, Олександра Оглоблина, Матвія Яворського. Водночас периферійність історичної науки в радянській Україні 1930-х – 1980-х років пояснювалася зокрема й тим, що після знищення названих колективів вчених під час сталінських репресій в українській історіографії не існувало фактично жодної наукової школи, за винятком школи професора

Дніпропетровського університету Миколи Ковальського, яку було створено у несприятливих умовах у 1970-х роки і яку заслужено вважають феноменальним явищем.

3. Як і в будь-якій іншій сфері, основною цінністю науки є її кадри. Займатися науковими дослідженнями в нашій країні може будь-яка людина – аби було, як то мовиться, бажання і можливості. Однак серйозним вченим може стати лише відповідно підготовлений фахівець, який має не тільки професійні знання, але й відомі інтелектуальні, моральні та вольові якості. Підготовка до наукової роботи, як уже зазначалося, починається у середній та вищій школі. Після здобуття певного фаху набуття наукових кваліфікацій та дослідження відбуваються вже у «повноцінному» форматі у рамках підрозділів наукових установ та вищих шкіл (відділів, інститутів, лабораторій, кафедр тощо), проте ніхто не забороняє провадити наукові дослідження самотужки поза вказаними інституціями. Як правило, належність до кола вчених маркується наявністю **наукових ступенів кандидата та доктора наук**, хоча, звичайно, що дослідники-початківці таких не мають, а дехто й з числа досвідчених та відомих науковців принципово чи не принципово, але не прагнуть отримати такі регалії. Себто єдиним справжнім показником належності до працівників науки є систематичне проведення наукових студій.

В Україні в основних своїх рисах діє така система підготовки кандидатів та докторів наук та присудження цих наукових ступенів, яка була запроваджена в Радянському Союзі ще у 1930-і роки. Кандидати та доктори наук з відповідних спеціальностей готуються відповідно у **аспірантурі** та **докторантурі**. Такі форми підготовки кадрів науки створюються при ВНЗ та наукових установах, які мають належну кадрову і матеріальну базу.

До аспірантури на конкурсній основі приймаються особи, які мають вищу освіту і науково-кваліфікаційний рівень спеціаліста або магістра. Термін навчання в аспірантурі «з відривом від виробництва» (стаціонарне навчання) складає три роки, «без відриву» (заочне навчання) – чотири. До докторантури приймаються кандидати наук, що мають здобутки в обраній ними галузі, на основі рекомендації підрозділу відповідного профілю, як правило, того, де працює здобувач докторського ступеня (відділу, кафедри тощо). Навчання в докторантурі відбувається тільки у формі стаціонарного навчання терміном три роки.

За час навчання в аспірантурі та докторантурі особа повинна підготувати наукову роботу – **кандидатську** чи **докторську дисертацію**, після чого такі дослідження захищаються у присутності фахівців, що входять до складу спеціалізованих атестаційних установ – спеціалізованих вчених рад. Останні таємним голосуванням рекомендують чи відхиляють дисертації, а остаточний присуд («присудження наукового ступеня») здійснює спеціалізована контролююча установа – Атестаційна колегія, яка створюється Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (МОНМС України).

Дисертація є кваліфікаційним науковим дослідженням у певній галузі науки, що пройшла попередню експертизу і подана до захисту на здобуття наукового ступеня в спеціалізовану вчену раду. Для здобувачів наукових ступенів ставляться певні чіткі вимоги до змісту дисертацій, їх обсягу (для кандидатських дисертацій в галузях суспільних та гуманітарних наук – від 6,5 авторських аркушів до 9, для докторських відповідно 15 – 17 др. арк.; один авторський аркуш є одиницею вимірювання друкованої інформації, що дорівнює 40 тис. знаків), а також кількості опублікованих у спеціалізованих виданнях статей з теми дисертації (зокрема, для пошукувачів кандидатського ступеня їх має бути не менше 5, для докторського – не менше 20, а також одноосібна монографія) та деякі інші.

Підготовка кандидатської та докторської дисертації може відбуватись і поза аспірантурою та докторантурою. Але вимоги до здобувачів наукових ступенів, які готують дисертації самостійно, аналогічні до зазначених вище. Для таких осіб для завершення дисертацій можуть надаватися творчі відпустки, а також інші передбачені законодавством України можливості зосередитися на власних наукових дослідженнях.

Крім наукових ступенів, в Україні діє система т. зв. **вчених звань**. Вони не присуджуються за результатами захисту дисертацій, а присвоюються за значні досягнення в професійній діяльності. Звання **професора** та **доцента** присвоюються МОНМС України відповідно докторам та кандидатам наук, обраним вченими радами ВНЗ на аналогічні посади і при виконанні низки вимог, зокрема до кількості публікацій. За виконання певних умов вчене звання професора може надаватися також кандидатам наук. Звання **старшого наукового співробітника** присвоюється МОНМС України

кандидатам та докторам наук, обраним вченими радами суто наукових установ на аналогічну посаду і так само при виконанні низки умов щодо професійної діяльності фахівця.

Як вважається, найбільш видатні вчені – доктори наук, обираються НАН України, галузевими і «громадськими» академіями наук уповноваженими на те своїми органами (наприклад, загальними зборами НАН України) **членами-кореспондентами** і **дійсними членами – академіками**. У випадку НАН України та галузевих академій наук це називається **академічні звання**, наприклад член-кореспондент НАН України, академік Академії педагогічних наук України тощо.

ЛЕКЦІЯ 2.

СПОСОБИ ВИКЛАДУ ТА МЕТОДИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1 Основні способи викладу результатів наукових досліджень.

2. Поняття методу наукових досліджень. Загальнонаукові методи.

3. Спеціальні методи в гуманітарних науках.

1. Головною метою будь-якого наукового дослідження є виклад його результатів у вигляді документа. Під документом слід розуміти матеріальний об'єкт, що містить інформацію, закріплену створеним людиною способом для передавання в часі та просторі. За способом документування документи поділяють на рукописи (в т. ч. писані машинописом чи роздруковані на комп'ютерному принтері) та видання (під якими розуміють документи, які пройшли редакційно-видавниче опрацювання, виготовлені друкуванням, тисненням або іншим способом, містять інформацію, призначену для поширення, і відповідають вимогам державних стандартів, інших нормативних документів щодо їхнього видавничого оформлення і поліграфічного виконання), за ступенем надання відомостей – на неопубліковані (не розраховані на широке розповсюдження, створені в ході роботи установ, підприємств, окремих осіб, відображають результат їх діяльності. Неопубліковані документи залишаються в рукописному вигляді або тиражуються в невеликій кількості екземплярів) та опубліковані (призначені для широкого і багатократного використання, як правило, пройшли редакційно-видавничу обробку, мають тираж і вихідні відомості). Поняття рукопис – неопублікований документ та видання – опублікований документ є дуже близькими, а деякі дослідники вважають їх тотожними.

Для дослідника має значення оприлюднення результатів своїх студій у вигляді рукопису, але особливо як видання, оскільки таким чином його здобутки стають відомими науковцям та широкій громадськості, вони можуть бути належним чином оцінені та ви-

користані, встановлюється пріоритет автора у розробці певної наукової проблеми тощо.

До наукових досліджень, які мають статус рукопису, зокрема, належать роботи, які виконуються під час навчального процесу у ВНЗ (курсіві, кваліфікаційні роботи), кандидатські та докторські дисертації, депоновані рукописи тощо. Особливим видом наукового дослідження є автореферат кандидатської чи докторської дисертації – наукове видання на правах рукопису (тобто, яке, попри те, що фактично є виданням, юридично вважається рукописом) у вигляді брошури, яка містить укладений автором реферат (тобто стислий виклад) проведеного ним дослідження, що подане до захисту на здобуття відповідного наукового ступеня і має чіткі вимоги до структури. Принагідно зазначимо, що за обсягом видання поділяються на листівки (1 – 4 с.), брошури (5 – 48 с.) та книги (понад 48 с.).

Наукові видання поділяють на: 1) науково-дослідні, які містять відомості, які здобуті науковцем (науковцями) самостійно в результаті проведених досліджень); 2) джерелознавчі – видання історичних джерел та літературних текстів, які пройшли текстологічне опрацювання, мають розгалужений науково-довідковий апарат – вступні статті, наукові коментарі до змісту джерел чи літературного тексту, примітки, допоміжні покажчики (предметний, іменний, географічних об'єктів тощо). Основними видами науково-дослідних наукових видань за їх інформаційними властивостями є:

– монографія – наукове видання у вигляді книги, що містить повне (всебічне) дослідження однієї проблеми і належить одному або декільком (колективна монографія) авторам;

– збірник наукових праць – збірник матеріалів досліджень, виконаних у наукових установах, навчальних закладах чи товариствах. Зазвичай саме у збірниках, а також у спеціалізованих наукових журналах (періодичне видання з матеріалів наукових досліджень у певній галузі науки) публікуються наукові статті, а також інші дослідницькі матеріали – тексти джерел, рецензії, огляди публікацій тощо. Наукова стаття – опубліковане дослідження, яке містить розв'язання певної складової наукової проблеми.

– тези доповідей (повідомлень) наукової конференції (з'їзду, симпозіуму) – науковий неперіодичний збірник матеріалів попереднього характеру, таких як анотації, реферати доповідей чи повідомлень, опублікованих до початку конференції;

– матеріали конференції (з'їзду, симпозіуму) – неперіодичний збірник підсумків конференції, доповідей, рекомендацій та рішень.

За великим рахунком, кожен дослідник демонструє значущість проміжних результатів своїх наукових пошуків насамперед через публікацію наукових статей, а найбільш вагомим мірилом рівня досліджень будь-якого вченого є, як правило, оприлюднення підсумків його студій над важливими проблемами науки у індивідуальних чи колективних монографіях.

2. Процес наукового дослідження базується на методах. Під таким розуміється спосіб (засіб, інструмент) вивчення конкретних наукових проблем, завдяки якому досягається певна мета у науковому дослідженні. Більшість методів вчені використовують підсвідомо, не рефлектуючи над їхнім змістом та, тим паче, назвою, – подібно до Мольєрівського героя Журдена, який не знав, що все життя розмовляв прозою. Осмислення ж будь-якого методу є результатом тривалих розмірковувань та колективного досвіду науковців. Процес наукового дослідження завжди базується на системі методів, яку називають методологією (рідше методикою) дослідження. В пізнавальній діяльності всі методи знаходяться у єдності, взаємозв'язку та взаємному доповненні, що дозволяє досягнути істинності добутих знань.

Слід зауважити, що в науці існують десятки вчень про методи, які неоднаково трактують їхній зміст та призначення. Так само існують різноманітні підходи до класифікації загальної сукупності методів. Їх поділяють на етапні (ті, які використовують тільки на певних стадіях дослідження) та універсальні. Інший варіант поділу – виділення методів емпіричних досліджень, які використовуються з метою вивчення емпіричних об'єктів (фізичних – створених природою і штучних – створених людиною) – тобто тих, які знаходяться в навколишньому для дослідника світі, та методів теоретичних досліджень – тих, які призначені для осмислення форм відображення навколишнього світу у свідомості дослідника – т. зв. теоретичних об'єктів. Однак з погляду практики наукового дослідження найприйнятнішою уявляється класифікація (насправді існують різні варіанти такої) за призначенням для певних галузей науки. Відповідно методи наукових досліджень поділяють на загальнонаукові та спеціальні, тобто ті, які використовуються в од-

ній або кількох споріднених галузях. Наступний виклад, в якому стисло розкриємо зміст найбільш поширених в гуманітарних науках методів, базується на такій класифікації.

Найпростішими загальнонауковими методами, що застосовуються й в науках про людину, є спостереження, порівняння та вимірювання. Ці методи, окрім самостійного значення, є складовою частиною багатьох інших методів. Спостереження – систематичне, цілеспрямоване і планомірне вивчення об’єкта, яке спирається на органи чуття. Порівняння – процес співставлення об’єктів задля встановлення подібності (відмінності) між ними. Вимірювання – процедура встановлення кількісного виміру об’єкту за допомогою одиниці обчислення (інший термін – еталону вимірювання) – одиниці ваги, площі, довжини, соціальної активності (яка, наприклад, може вимірюватися кількістю страйків робітників чи селянських повстань), характеру економічного розвитку (для встановлення якого можна спиратись, приміром, на обрахунок кількості мануфактур) і т. п.

В студіях істориків, антропологів, мистецтвознавців тощо використовується метод абстрагування (ідеалізації) – уявного відходу від деяких властивостей об’єкта з метою виділення в ньому окремих властивостей, що особливо цікавлять вченого. Абстрагування складається з таких розумових операцій, як відволікання, ототожнення нетотожного (себто спрощення об’єктів в процесі їх вивчення, приписування їм рис, якими вони володіють незначною мірою) та ідеалізація. По суті, це є сходження від конкретного від дійсності до абстрактного в мисленні.

Вивчення будь-якого процесу чи явища неможливе без аналізу та синтезу. Аналіз – це метод, сутність якого полягає у розчленуванні об’єкту пізнання на складові та пізнання їх і зв’язків між ними. Синтез полягає у дослідженні об’єкта в цілому на основі знань про проаналізовані його компоненти та зв’язки між ними. Він дозволяє зробити певні узагальнення (висновки), що характеризують стан об’єкта в цілому.

Важливими методами наукових досліджень є індукція та дедукція. Довгий час індуктивні судження вважались такими, що дають найпевніше знання про об’єкт наукових студій, однак із середини ХХ ст. пізнавальний потенціал методу був суттєво підважений спеціальними дослідженнями з логіки наукового пізнання. Отож, індукція – метод виведення загальних суджень про об’єкт

на основі низки окремих спостережень. Проте, навіть такий висновок, як «всі тигри є смугастими», виведений на підставі знання про смугастість відомих людям представників родини кошачих, не дає абсолютно істинне знання, тому що людям не відомий зовнішній вигляд усіх тигрів. Відтак вважається, що індукція слугує засобом отримання імовірнісних суджень – гіпотез. Звичайно, що індукція тісно пов'язана з дедукцією – методом пізнання окремого об'єкту на основі знання про сукупність, у яку він включений.

Класифікація (типологізація) – метод поділу об'єктів дослідження на класи (типи, види тощо) на підставі однієї або кількох ознак. Вирізняють звичайну класифікацію, при якій виокремлюють одну ознаку (критерій) класифікації, та класифікацію, проведenu методом багатовимірного статистичного аналізу, при якій об'єкти включаються у певні класи на основі низки їхніх ознак.

Моделювання – метод, який передбачає заміну реального об'єкта, який вивчається, на його штучний аналог (модель), що містить істотні риси цього об'єкта, для кращого його вивчення.

Особливе місце серед загальнонаукових методів займають математичні (кількісні) методи. Їх об'єднує те, що вивчають характеристики об'єкта через обрахунок їх кількісних показників, застосовуючи при цьому можливості сучасних інформаційних технологій.

Один з найбільш застосовуваних математичних методів є кластерний аналіз (автоматична класифікація). Це багатовимірна класифікація об'єктів, що впорядковує їх у відносно однорідні групи – кластери (від англ. «гроно»). Спектр використання кластерного аналізу в сучасних науках надзвичайно широкий; за висловом одного з авторів, він варіюється від аналізу морфології муміфікованих гризунів у Новій Гвінеї до вивчення результатів голосування сенаторів США, від аналізу поведінкових функцій заморожених тараканів при їх розморожуванні до дослідження географічного розподілу деяких видів лишайу у Саскачевані.

Контент (від англ. «зміст»)-аналіз – метод пізнання об'єктивного змісту текстових масивів та інших форм комунікацій за допомогою підрахунку частоти використання певних смислових понять – індикаторів. За частотою їх згадок у пресі, інших документах, усному мовленні можна здійснювати інтерпретацію виявлених кількісних закономірностей.

3. Гуманітарні науки диспонують низкою спеціальних методів. Подамо їх коротку характеристику.

Найпростішими методами, які застосовуються в гуманітарних науках, є синхронний та діахронний. Перший з названих полягає у вивченні подій і явищ у площині часу з незмінними його інтервалами (роками, десятиріччями, століттями тощо). Застосування такого методу дає можливість відтворити послідовність фактів, але не пояснює причинно-наслідкові зв'язки між ними. Натомість діахронний (історики його називають також методом періодизації) метод спрямований на розчленування процесу розвитку об'єкту, який вивчається, на ряд періодів (етапів), які послідовно змінюють один одного та наступне порівняння цих часових станів об'єкту за певними ознаками їх структури.

Історико-генетичний метод полягає у вивченні історичних явищ та подій у процесі їх розвитку – від зародження до загибелі чи іншого стану. Він дає ніби «біографію» історичного об'єкта.

Ретроспективний метод дозволяє «проникнути» у попередні стани об'єкта за допомогою знань про більш пізній (або сучасний) його стан. Він застосовується за відсутності інформації про минуле, коли без такого уявного проектування важко обійтися. Наприклад, висновки про духовне життя народів доколумбової Америки базуються значною мірою на знаннях, отриманих дослідниками на підставі вивчення їх культури у період колонізації континенту.

Особливо продуктивним для істориків та інших гуманітаріїв є історико-порівняльний (компаративний) метод. Він полягає у співставленні об'єктів у просторі (тобто існуючих одночасно) та часі (тих, які існували на різних відтинках минулого) задля: а) нових, невідомих знань про об'єкти, які порівнюються; б) для з'ясування питання про взаємний вплив об'єктів. При тому слід пам'ятати, що для співставлення надаються лише ті об'єкти, між якими існує об'єктивна подібність (тобто можна порівнювати використання праці рабів у Єгипті періоду Нового царства (т. зв. патріархальне рабство) та стародавній Греції (античне рабство), але не можна порівнювати англійський парламент раннього нового часу та паризький парламент – між цими установами не було нічого подібного, окрім назви!). Відтак висновок про те, що мануфактура часів Петра I не була капіталістичним виробництвом у власному розумінні, базується на порівнянні підприємств, створених у Росії, з аналогічними за способом організації виробництвами у країнах

Європи, насамперед у Великій Британії; ми не мали б підстав називати стиль культових чи адміністративних споруд в Україні часів Гетьманщини козацьким барокко без порівняння з подібним явищем в європейському мистецтві тощо.

У гуманітарних дослідженнях часто використовується метод опитування громадської думки. Таке збирання інформації може бути відкритим або анонімним, усним чи письмовим, груповим чи індивідуальним. Одним з найбільш ефективних способів отримання відомостей від респондентів є інтерв'ю, яке може бути: а) структурованим (коли ставиться певний набір питань відповідно до підготовленого наперед формуляру (чи анкети)); б) наративним (описовим) – коли інтерв'юер ставить одне запитання, а далі вільно висловлюється на задану тему респондент; в) запитальним – коли інтерв'ю відбувається у формі вільної бесіди на тему, яка цікавить дослідника. Історик чи культуролог, який вивчає життя неписьменних спільнот або події недалекого минулого (наприклад, трагедію Великого голоду 1932 – 1933 років в Україні), наряд чи може обійтися без такого методу.

Історико-типологічний метод дозволяє ділити на певні групи (типи, роди, види тощо) історичні явища та процеси за однією чи кількома вибраними ознаками. Наприклад, політичні режими міжвоєнної Європи поділяють на тоталітарні (нацистський у Німеччині, фашистський в Італії, сталінський в СРСР), авторитарні (низка режимів у країнах Східно-Центральної Європи, а також в Португалії, Іспанії), демократичні (всі інші), що слугує для історика кращому розумінню їхньої внутрішньої та зовнішньої політики.

ЛЕКЦІЇ 3-4.

ЕТАПИ ВИКОНАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

- 1. Основні вимоги до курсової та кваліфікаційної роботи.*
- 2. Підготовчий етап дослідження.*
- 3. Інформаційний етап.*
- 4. Аналітичний, реконструктивний та пояснювальний етапи.*

1. Як уже зазначалося, написання курсових та кваліфікаційних досліджень є основною та обов'язковою формою науково-дослідної роботи студентів. Оскільки такі роботи готуються на різних стадіях навчання, то цілком зрозуміло, що до різних їх видів ставляться дещо відмінні вимоги – до більш «пізніх» такі є серйознішими.

Курсові роботи вважаються першими науковими спробами студента, які мають демонструвати рівень опанування ним навчальних курсів і володіння первинними навичками науково-дослідної діяльності (здатність до самостійного осмислення проблеми, вміння самостійно проводити пошук і аналіз джерел та літератури, узагальнювати фактичний матеріал і формулювати висновки). До загальних вимог щодо курсової роботи відноситься також певний стандарт об'єму такої – зазвичай розмір основної частини (тобто без списку використаних джерел та літератури та додатків) має відповідати 20 – 25 ст. тексту (тобто приблизно дорівнювати одному авторському аркушу).

Кваліфікаційні (себто **бакалаврські, дипломні, магістерські**) **роботи** мають підсумковий характер. Різниця у вимогах до них полягає не стільки у якості проведеного дослідження (якісний рівень таких студій повинен, по суті, бути однаковим), а у широті та докладності розробки проблем, що, відповідно, впливає на їхній обсяг. Відтак, оптимальний обсяг основного тексту бакалаврської роботи – 40 – 45 ст. (приблизно 2 авт. арк.), для дипломної – 50 – 55 ст. (2, 5 авт. арк.), для магістерської – 60 – 70 ст. (3 – 3, 5 авт. арк.).

Головні спільні для всіх кваліфікаційних робіт вимоги є такими: володіння методикою пошуку і аналізу джерел та літератури, належ-

на повнота і обґрунтованість їх використання; застосування сучасних методів наукового дослідження; вирішення основних завдань та досягнення мети роботи, аргументованість її висновків; високий рівень мовно-стилістичної культури, грамотність оформлення бібліографічного апарату, приміток, ілюстрацій, таблиць, додатків.

При цьому слід наголосити на тому, що в Україні освітньо-кваліфікаційні рівні бакалавра, спеціаліста, магістра не є науковими ступенями, вони свідчать про наявність у випускника ВНЗ знань, умінь та навичок, притаманних науковцеві-початківцю. Тому кваліфікаційні роботи вважаються не суто науковими, а навчально-науковими працями. Відтак в їх основу не обов'язково має бути покладено встановлення невідомих у науці рішень певних наукових проблем, натомість моделювання вже відомих рішень. Таким чином, для таких робіт не обов'язковою є їх наукова новизна, їх автор насамперед має засвідчити свою здатність самостійно та належним чином вести науковий пошук, при цьому досягаючи хай і відомих уже в науці результатів.

Підготовка будь-якого дослідження здійснюється через низку етапів (стадій). Нижче подано стислу характеристику загальної схеми наукового пізнання, яка зорієнтована передусім на курсові та кваліфікаційні роботи. Хоча на кожній стадії студент працює самостійно, однак важливе місце під час виконання студентських досліджень відводиться **науковому керівникові**. Основне завдання останнього полягає у тому, що він повинен допомогти студентові опанувати «кухню» наукового пошуку. Тому керівник надає консультації та здійснює контроль за виконанням роботи на всіх її етапах (допомагає обрати тему, сформулювати мету і завдання, рекомендує найважливішу літературу та джерела з проблематики роботи, оцінює зміст тексту у його окремих складових та у цілому, рекомендує внесення правок і доопрацювання певних частин роботи, дає згоду на її допуск до публічного захисту).

2. Перший – підготовчий етап роботи – починається з вибору теми (проблеми) дослідження. Теми студентських праць, як правило, формуються кафедрою, яка забезпечує навчальний процес. При цьому враховуються такі фактори, як можливість кваліфікованого керівництва певною роботою (тобто теми зазвичай пов'язані з науковими інтересами кафедри та наукових керівників), наявність в бібліотеці ВНЗ відповідної літератури та джерел. Вод-

ночас, студент може сам запропонувати тему, яка його цікавить, однак її визначення, зважаючи на вказані обставини, відбувається спільно з науковим керівником чи кафедрою. Слід пам'ятати, що неправильний вибір теми приводить до непотрібних витрат часу та зусиль, натомість добре продумане формулювання проблеми дослідження є однією з визначальних умов успішності наукового проекту.

Ще один важливий момент під час вибору теми – це її бажана т. зв. **актуальність**, себто значущість, цінність, важливість, необхідність. Актуальність може бути суспільною (тобто відповідати запитам, потребам суспільства, т. зв. злободенним проблемам) та науковою (іншими словами важливою з огляду на проблеми певної науки), або одночасно мати цінність в сенсі й суспільному, і науковому. Приклад суспільно значущої теми – «Депортація кримських татар у 1944 р.», актуальної в плані суто науковому – «Барокове мистецтво в Україні», важливої і з погляду суспільного, і наукового – «Українсько-польський конфлікт на Волині у роки Другої світової війни».

Після визначення теми дослідник повинен осмислити, що є **об'єктом** і **предметом** його дослідження. Об'єктом вважається процес чи явище, на яке спрямована пізнавальна діяльність дослідника, оскільки він (об'єкт) має певні властивості, одна з яких найбільш ретельно вивчається і є власне предметом. Наприклад, при роботі над темою «Правові засади культурної політики в сучасній Україні» об'єктом є культурна політика в сучасній Україні, а предметом – її законодавче забезпечення.

Після зазначеного зазвичай окреслюється **робоча гіпотеза** дослідження, що передбачає встановлення його **мети** і **завдань**, а також обдумування **дослідницької методології**. Таке припущення вимагає від дослідника певної ерудиції в аспекті обраної ним проблеми, адже слід приблизно припустити, на які результати він очікує (що він хоче довести) і у який спосіб це буде зроблено.

Мета і завдання пов'язані між собою такими чином, що мета є ніби кінцевою точкою, куди має привести науковий пошук, а завдання є свого роду «стежинами», які ведуть до мети. Наприклад, коли розробляється тема «Соціальна політика Богдана Хмельницького», мету можна визначити як «встановлення змісту та сутності соціальної політики гетьманської адміністрації доби Б. Хмельницького», завдання – «з'ясувати заходи гетьмана щодо

українського селянства», «охарактеризувати політику щодо рядового козацтва і козацької верхівки», «визначити зміст і сутність курсу Б. Хмельницького стосовно духовенства», «з'ясувати ставлення українського уряду до міщанства» тощо.

Завершальним кроком підготовчого етапу є складання **робочого плану** дослідження, або, іншими словами, його своєрідної схеми. План не повинен розглядатись як догма, він може і більшості випадків навіть повинен коригуватись, уточнюватись в ході опрацювання теми. Форма такої робочої схеми є довільною, але вона має як мінімум містити приблизну структуру майбутнього тексту.

3. На наступному етапі (назвемо його **інформаційним**) відбувається пошук (евристика) джерел та літератури для вивчення предмету. (Така дослідницька операція умовно виокремлюється в певну стадію, адже в практиці вивчення будь-якої теми евристика триває аж до моменту, коли пишуться останні сторінки тексту роботи – хоча б тому, що впродовж здійснення дослідження можуть бути опубліковані нові студії з проблеми, яка опрацьовується). Для цього, по-перше, необхідно отримати відповідь на питання: якими є джерела та література з предмету (об'єкту) дослідження; по-друге, власне знайти відомі вже джерела та літературу.

Науковою літературою вважаються праці, які присвячені науковому вивченню певних проблем, себто які є результатом спеціальних досліджень вченого (вчених). Складніше дати визначення поняття джерел. Не вдаючись до теоретичних викладок, зазначимо, що для практичного використання можна прийняти таке визначення: **джерело** (в науковому дослідженні) – це все те, що є носієм первинної, не осмисленої науковцями інформації. В історичній науці використовують поняття **історичні джерела**, що означає все те, що містить не тільки первинну, але й ретроспективну (тобто таку, яка стосується минулого) інформацію. Зорієнтуватись у розмаїтті джерел (включаючи історичні джерела) допомагає їх класифікація. В спеціальній літературі існують десятки класифікацій, однією з найбільш поширених та зрозумілих є така:

– писемні джерела – тексти, написані будь-якими знаками письма – літерами, цифрами, нотами тощо. Це історичні праці давніх часів (літописи, хроніки та ін.), законодавчі акти, діловодна документація (звіти, протоколи, ділове листування та ін.), статистичні джерела, періодика, т. зв. еґо-документи (автобіографії, приватне

листування, мемуари, щоденники), твори художньої літератури, публіцистичні та політичні твори тощо;

– речові джерела – джерела, що є носіями певних відомостей, які побутують у матеріальній формі: від добутих лопатою археолога решток матеріальної культури попередніх епох до існуючих сьогодні предметів побуту;

– художньо-зображувальні джерела – ті, які побутують у зображувальній формі: пам'ятки архітектури, скульптури, живопису, прикладного мистецтва минулих та нинішньої епохи. До цієї групи також можна включити фотодокументи, кінодокументи, фонодокументи, які відповідно відображують дійсність у формі фотографії, відео та звукових образів;

– усні джерела – ті, які побутують в усній формі: історичні перекази, думи, пісні, приповідки, анекдоти, назви географічних об'єктів та власні назви, міфологія тощо.

– природно-географічні джерела, які несуть відомості про доквілля, яке поважно впливало та продовжує впливати на життя соціуму, свою чергою зазнаючи втручання людини та змінюючись під його дією: ландшафт, клімат, ґрунти, флора, фауна тощо.

В практичній роботі історика, культуролога, документознавця ключове місце посідають писемні джерела. Відповідь на питання про те, а власне яку літературу та писемні джерела слід мати для опрацювання певної наукової проблеми, отримують через вивчення **бібліографічних джерел** (для науково-дослідницьких та джерелознавчих праць, або, іншими словами для літератури та опублікованих джерел) та спеціальних **довідкових видань**, призначених для того, щоб дослідник приблизно орієнтувався, в яких архівосховищах зберігаються потрібні для нього неопубліковані (архівні) джерела.

Бібліографічним джерелом називається документ (найчастіше це є видання), який містить обов'язково бібліографічні описи інших видань (бібліографічний опис – це сукупність бібліографічних відомостей про документ (автор(и), назва праці, місто, видавництво, рік та ін.), поданих відповідно до правил та призначених для його ідентифікації¹) та необов'язково – про деякі найважливіші сторони їхнього змісту (наприклад, реферативний огляд змісту видання). До таких належать прикнижна і пристатейна бібліографія (тобто те, що називають списками літератури та джерел до книги

¹ Докладніше про поняття **бібліографічний опис** буде йти мова в лекціях 6-7.

чи статті), науково-довідковий апарат книг і статей (поклики (посилання) на використані джерела та літературу, коментарі, примітки), довідкові видання (енциклопедії, словники, довідники), реферативні видання (реферативні журнали, збірники та ін.) та ін.

До найважливіших у практиці науковця типів бібліографічних джерел відносяться **бібліографічні покажчики**. Бібліографічний покажчик – посібник, який містить список опублікованих документів (книг, газетних і журнальних статей тощо), об'єднаних якою-небудь спільною ознакою і забезпечений допоміжними покажчиками, що полегшують пошук цих документів у покажчику (іменний, тематичний, топографічний та ін.). За ознакою групування документів у бібліографічних покажчиках вони можуть бути засновані на тематичній єдності документів, об'єднані ім'ям історичної особи чи особи вченого (тобто містять інформацію про його публікації), територіально, хронологічно, видавництвом чи бути публікаціями якогось періодичного видання. Наприклад, якщо дослідник обрав тему «Книгодрукування на теренах України у післяфедорівський час», загальноновизнаним знавцем якої є академік Ярослав Ісаєвич, непотрібно витратити зусиль для «сліпого» пошуку у бібліотеках його текстів – достатньо переглянути працю «Ярослав Ісаєвич. Бібліографічний покажчик» (Львів, 1999), для того, щоб дізнатися про всі публікації метра української історіографії та культурологічних студій, що стосуються цієї теми і що видані до 1999 року.

Відомості про архівні джерела отримують насамперед зі згаданих типів бібліографічних джерел – прикнижної і пристатейної бібліографії, науково-довідкового апарату книг і статей, адже у списки використаних джерел та літератури та у посиланнях згадуються і неопубліковані джерела. Дізнатися більше про наявність в архівосховищах (державних архівах, музеях, рукописних відділах бібліотек) потрібних для дослідника матеріалів допомагають такі спеціальні довідкові видання, як **путівники** по архівах, музеях, рукописних відділах бібліотек, **каталоги** музейних чи бібліотечних збірок, **огляди** архівних фондів, праці з історії формування архівних збірок.

Таким чином, в результаті дій, описаних у попередніх чотирьох абзацах, дослідник отримує знання про коло літератури та опублікованих джерел, а також визначає ті архівосховища, в яких знаходяться потрібні для нього архівні джерела (кажуть – отримує ін-

формацію про інформацію!). Лише після цього відбувається робота у бібліотеках та архівосховищах, адже дослідник «не тикає пальцем у небо», витрачаючи масу часу на пошук «того, не знаю чого», а замовляє, користуючись каталогами бібліотеки чи архіву, відомі вже йому матеріали. Робота у науковій бібліотеці та архіві (особливо в архіві) має свою специфіку, яку немає змоги тут описувати. Тому для дослідників-початківців рекомендується вдаватися до допомоги бібліографів та архівних працівників, які зобов'язані надавати необхідні консультації. Зрештою, питання архівної евристики та організації роботи архівів вивчаються під час слухання студентами гуманітарних спеціальностей спеціальних курсів – «Архівна справа», «Спеціальні історичні дисципліни» та ін.

4. Після виявлення всієї літератури і джерел логічно перейти до наступного – **аналітичного** – етапу. Він включає вивчення спеціальної наукової літератури та джерел, мета якого (вивчення) – отримання **наукових фактів** про предмет (об'єкт), які є ніби сировиною для подальших дій дослідника. Науковий факт – це максимально істинний опис (реконструкція, відтворення) дослідником фактів дійсності.

Слід мати на увазі, що у науковому дослідженні, яким користується інший дослідник, наукові факти «знаходяться» у самому тексті певної праці, при використанні джерел вони «конструюються» цим самим дослідником на основі їх вивчення. Вивчення змісту історичних джерел передбачає дослідницькі процедури, спрямовані на встановлення «правдомовності» джерела, адже не секрет, що значна частина писемних повідомлень про минуле навмисно чи несвідомо спотворюють події, про які вони повідомляють.

Методика опрацювання історичних джерел докладно вивчається студентами-істориками під час слухання відповідного спеціального курсу. Поки ж зазначимо найзагальніше: щоб встановити, якою мірою джерело «говорить» правду, а якою – помиляється (тобто його вірогідність, правдомовність), потрібно встановити, чи воно є автентичним (справжнім) чи підробкою (тобто створеним не автором, якому воно приписується, з певною метою, інколи навіть з дуже начебто благородною) (зادля виявлення автентичності історичних джерел аналізують почерк автора, його мову, зміст тексту та ін.), особу автора – його біографію, політичні, релігійні та інші переконання (для виявлення того, наскільки він був об'єктивний у викладенні інформації), рівень його поінформованості (а для цьо-

го слід встановити час і дату укладання джерела, якщо вони не зазначені, і співвіднести ці параметри з даними про місце перебування у цей час автора) та ін. – всі ці дії іменують зовнішньою критикою джерел. Якщо визначено, що джерело є автентичним, ступінь ангажованості його автора, доведено, що він добре знав про події, які описував, відбувається вивчення змісту джерела на предмет його вартості як власне носія історичної інформації, при цьому обов'язково береться до уваги встановлений на попередній стадії рівень його вірогідності. Таку процедуру називають внутрішньою критикою джерела (тлумаченням, герменевтикою). Важливість критики історичних джерел можна проілюструвати відомим фактом: вивчення мови та сюжету «Слова о полку Ігоревім», ідеологічних позицій його автора дає підстави деяким дослідникам висувати серйозні аргументи проти автентичності цієї класичної для більшості спеціалістів та для читачів пам'ятки давньоруської літератури, стверджуючи про те, що це була фальсифікація кінця XVIII – початку XIX ст., досить типова для цього часу, написана одним із діячів національного відродження слов'янських народів, який прагнув таким чином ушляхетнити історичний родовід та підкреслити славетність минулого «слов'янського племені».

Що ж до питання про те, якими критеріями відбору наукових фактів користуватися, коли опрацьовуєш наукову літературу (адже далеко не всі наукові за статусом тексти, з якими має справу дослідник, насправді є такими!), то тут існують декілька можливих відповідей. По-перше, слід більше довіряти даним монографічних видань, а також статей, опублікованих у серйозних фахових періодичних та серійних виданнях, які як правило виходять під егідою авторитетних наукових установ; натомість меншою довірою в плані свого наукового рівня користуються маловідомі журнали, не кажучи вже про публікації у ненаукових часописах, газетах тощо. По-друге, до уваги має братися й науковий авторитет автора публікації – якщо це знаний фахівець, який має відомі праці з певної проблеми, на його тексти часто посилаються інші дослідники (тобто він має те, що називають високими індексом цитування), то його студії безумовно заслуговують на більшу довіру, ніж розправи невідомого автора, особливо коли той робить епохальні відкриття (втім, не слід абсолютизувати цей критерій, буває так, що й світила пишуть дурниці, а молодий дослідник здійснює справжній прорив у науці). Нарешті, чи не найнадійніший спосіб перевірити

науковість факту, про який інформує автор спеціальної студії – порівняти його з уже відомими фактами, науковість яких доведена, не викликає сумнівів (т. зв. верифікація).

Нарешті, виявлені чи відтворені факти вимагають письмової фіксації у вигляді виписок з літератури та опису фактів, видобутих на підставі вивчення джерел.

На **реконструктивному етапі** масив залучених фактів (кажуть – відбраного матеріалу), як правило, ніби повторно сортується, адже часто деякі з них вносять надмірну деталізацію, якої варто уникати, виявляються зайвими при щодалі глибшому «зануренні» у тему, з огляду на необхідність чіткого і логічного її розкриття. Наступний, вже обов'язковий крок – впорядкування (систематизація) фактів, тобто встановлення логічних зв'язків між ними. В результаті реконструкції предмет дослідження можна уявити у його рисах і властивостях, а також у зв'язках між його складовими. Дослідник отримує відповідь на питання: що було (є), як було (є)? Систематизація відбраного матеріалу передбачає можливе уточнення самої теми, зміни і уточнення структури майбутнього тексту.

Дослідження повинно не тільки «фотографувати» дійсність, але й відповідати на питання – чому вона такою була (є), тобто містити **пояснювальний** компонент. Будь-яке пояснення має двохскладову структуру: експланандум – опис того, що пояснюють; експлананс – пояснювальна пропозиція (пропозиції). Вичерпне пояснення здійснюється через висунення **наукових теорій та концепцій**. Між цими поняттями немає чіткої різниці. Наукова теорія – це сукупність узагальнених положень, яка розкриває сутність об'єкту (предмету), який досліджується, тобто пояснює його, відповідає на питання – що відбувається (відбувалося) насправді. Наукова концепція є поняттям, що має такий же сенс, як і теорія, але концепція характеризується меншим ступенем узагальнення (тобто використовується для інтерпретації більш вузьких проблем). Саме у формулюванні теорій та концепцій дослідник пропонує своє бачення того, як він розв'язав завдання і досягнув мету своєї роботи.

Залишається найбільш відповідальний етап дослідження – виклад його результатів. Написання тексту – т. зв. нарація (опис) – це етап об'єктивізації добутих знань, коли вони перестають зберігати «суб'єктивний» статус і оприлюднюються у вигляді тексту. Тек-

стом називають сукупність логічно впорядкованих висловлювань, які формують певну цілісність. Найзагальніша вимога до будь-якого наукового тексту, в т. ч. до студентської роботи, тривіальна і водночас вкрай важка для виконання – він повинен максимально точно і переконливо описувати хід і результати проведеного дослідження. Докладному висвітленню правил і порад щодо того, яким має бути зміст курсової та кваліфікаційної роботи, присвячена наступна лекція.

ЛЕКЦІЯ 5.

НАПИСАННЯ ТЕКСТУ КУРСОВОЇ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

1. Написання розділів основної частини.

2. Висновки та вступ до роботи: основні вимоги та поради.

1. Рекомендується починати написання тексту з розділів основної частини. Такий підхід вимагає насамперед з'ясування питання про рубрикацію тексту, себто про поділ його на складові, що слугує кращому розкриттю змісту проблем роботи і розумінню його читачами.

Найпростішою рубрикою, яка повинна бути у будь-якому – не лише науковому – тексті, є **абзац**. Його розглядають як композиційний прийом, що слугує для об'єднання низки речень, які мають спільний предмет викладу. Число речень в абзаці може бути різним і коливається у вельми широких межах, що визначається складністю думки, яка передається. Рекомендується, щоб в абзаці було не менше двох і не більше 8-10 речень.

Більш об'ємною рубрикою, на яку обов'язково ділиться основна частина, є **розділ**, а розділи (необов'язково!) можуть бути поділені на **підрозділи**. Головне правило, про яке слід пам'ятати, здійснюючи таке членування, полягає в наступному: кожен розділ (так само підрозділ у розділі) за своїм змістом повинен містити виклад того, як дослідник розв'язує певне дослідницьке завдання (або логічно пов'язані між собою кілька завдань). Наприклад, коли темою роботи є «Україна в післявоєнний період (1945 – 1953)», то у першому розділі має йтися про економічне становище в УРСР та відбудову економіки республіки, адже перше завдання, яке може бути поставленим при вивченні такої теми, полягає у необхідності проаналізувати економічне становище в УРСР та хід відбудови господарства радянської України. У другому розділі доречно охарактеризувати соціальну сферу (рівень добробуту, заходи, які впливали на життя різних прошарків суспільства і т. ін.), у третьому – політичні процеси і т. п.

Не зайвим буде пам'ятати й інші два логічні правила, яким повинен підпорядковуватися поділ на розділи (підрозділи в розділах).

1) Потрібно, щоб ознака (критерій) поділу була однією і тією ж, і не замінювалась іншою (іншими). Наприклад, при написанні роботи на тему «Мистецтво італійського Відродження» правильний поділ такий: перший розділ присвячено живопису, другий – архітектурі, третій – скульптурі Ренесансу на італійських теренах; неправильний такий: перший розділ – живопис, другий – архітектура, третій – скульптура, четвертий – творчість Леонардо да Вінчі, п'ятий – творчість Мікеланджело.

2) За своїм смыслом компоненти поділу – розділи і підрозділи – повинні виключати один одного, а не співвідноситись як частина і ціле. Наприклад, при дослідженні теми «Мистецьке життя в радянській Україні у 1920-і роки» правильний поділ такий: у першому розділі висвітлюються питання літературного процесу, в другому – візуальні мистецтва того часу, в третьому – театральне мистецтво, в четвертому – кіномистецтво; неправильний: перший розділ описує питання літературного процесу, другий – творчість Павла Тичини, третій – візуальні мистецтва, четвертий – українську графіку і т. п.

Кожен розділ та підрозділ має завершуватись короткими висновками.

Заголовки розділів та підрозділів повинні точно відображати зміст тексту, що міститься в цих структурних його частинах. Будь-який заголовок повинен бути стислим, тобто не включати зайвих слів. Рекомендується, щоб заголовок мав від двох до восьми слів.

Кількість розділів та підрозділів має приблизно відповідати кількості поставлених у роботі завдань. Тому їх має бути не менше двох, максимальна кількість не може регламентуватися, але, звичайно, у невеликих за об'ємом студентських дослідженнях кількість таких складових не може бути такою, як приміром, у монографії. Як правило, курсові та кваліфікаційні роботи мають три – п'ять розділів.

Виклад ходу та результатів дослідження у розділах основної частини здійснюється у певні способи. **Оповідний** спосіб (оповідь) полягає у представленні пов'язаних між собою фактів у їх хронологічній послідовності. Він дозволяє передати розгортання предмету дослідження у часі. **Описовий** спосіб (опис) передбачає розчленування цього предмету на окремі складові (властивості, ас-

пекти), через характеристику яких він розкривається. Він ніби розкриває предмет у просторі. **Аналітичний** спосіб передбачає опис проблеми з погляду причинно-наслідкових зв'язків. Зазвичай усі три способи поєднуються у переважній більшості текстів наукового характеру, оскільки перші два допомагають відтворити (реконструювати) предмет, а третій – його пояснити.

Важливо наголосити на необхідності самостійного не лише дослідження теми (проблеми) роботи, а й її викладу. Часто перед автором тексту постає спокуса користуватися готовими уривками (пасажами тощо) з праць авторитетних вчених, намагаючись ними прикрити не тільки брак самостійного дослідження, але й нездатність (небажання) працювати над викладом отриманих результатів, ліміт власних мовних компетенцій. Такі тексти, написані начебто на основі «авторитетів», але в яких відсутня власна позиція – дослідницька і мовна – науковця, славнозвісний англійський історик Робін Дж. Колінгвуд називав працями, підготовленими методом ножиців і клею.

2. Після завершення написання розділів основної частини слід переходити до **висновків** – обов'язкового атрибуту кожного наукового тексту. Вони, по-перше, узагальнюють висновки до розділів основної частини, по-друге, саме в них дається відповідь на мету роботи, тобто формулюється основний «висновок висновків» («узагальнення узагальнень»). Крім того, у висновках бажано вказати на перспективи подальших студій над розглянутою темою, що свідчитиме про добру обізнаність автора в більш широкому дослідницькому контексті, його здатність бачити слабкі місця і невирішені ним до кінця питання (адже так насправді, навіть у найкращих працях знаних вчених, і є!).

Висновки повинні бути лаконічними і місткими, не містити фактів та їх інтерпретацій, яких немає в розділах. Оптимальний розмір висновків для курсових робіт – 1-2 ст., для кваліфікаційних – 2-4 ст.

Як це не парадоксально на перший погляд, але **вступ** до роботи пишеться після розділів основної частини та висновків. Це пояснюється декількома обставинами. Найбільш вагома причина для того, щоб закінчувати, а не починати текст роботи написанням вступу полягає в тому, що хоча процес пошуку джерел та літератури має відбуватися на початковій стадії дослідження, насправді

нові джерела інформації часто знаходяться дослідником впродовж усіх етапів роботи (як уже йшлося вище, не в останню чергу через те, що з'являються нові публікації з теми), а це вимагає врахування у вступі. Отож, якщо працювати над вступною частиною роботи першою чергою, доведеться щоразу переробляти її у відповідності з новими матеріалами.

Вступ розглядається як своєрідна презентація «лабораторії» наукового пошуку. Відтак вступ має чіткий і логічний порядок розташування своїх компонентів, зазначення яких є обов'язковим. Нижче подаємо приблизну структуру (архітектоніку) вступу, при цьому зазначимо, що порядок окремих її компонентів може бути змінний, хоча їхня «номенклатура» має бути безумовно дотримана.

Вступ починається з обґрунтування **актуальності теми** (що таке актуальність і «з чим її їдять» див. лекцію 3-4, питання 2).

Наступна частина – розгляд **історії вивчення теми** (інколи пишуть, як на нашу думку, не зовсім доречно – **історіографії теми**). Тут має бути подано стислий, але змістовний аналіз спеціальних досліджень теми (в ідеалі – усіх!), проведених на час написання студентської роботи. У цьому компоненті студент повинен продемонструвати поінформованість про стан вивчення проблеми, вміння оцінювати зроблене тим чи іншим вченим, вказувати на здобутки та недоліки, упущення, помилкові твердження попередніх студій. Метою викладу історії вивчення теми є показ того, що тема, якій присвячена робота, ще не розкрита (або розкрита частково) в науці, а тому потребує подальшої розробки (поглибленого вивчення і т. п.).

Не можна характеризувати дослідження, з якими автор не працював особисто, але оцінка яких йому відома з творів інших вчених. В цьому разі наукова етика вимагає вказівки на те, що певна праця є недоступною для автора, однак про неї відомо з іншого дослідження.

У випадку, коли з теми роботи існує значна література, перед дослідником постає проблема групування цього масиву. При тому слід пам'ятати, що аналіз історії вивчення теми завжди виходить з хронологічного принципу – спочатку аналізуються більш ранні, а потім – пізніші студії, а спосіб, в який відбувається таке групування, має бути не довільним, а виправданим.

Отже, праці попередників можна розглядати у відповідності до належності їх до певних наукових напрямків, шкіл, течій (якщо існують суттєві відмінності у трактуваннях теми в межах цих не-

формальних спільнот науковців). Приміром, при вивченні теми «Політична діяльність Івана Мазепи» слід брати до уваги, що т. зв. державницький напрямок в українській історіографії прихильно ставиться до політики гетьмана, «народницький» – більш стримано, а українська радянська історіографія вважала керманіча козацької держави «підлим зрадником» українського народу.

Інший спосіб дати раду з об'ємною літературою з теми наукової роботи – поділити дослідження попередників за країнами (регіонами), в яких працювали (працюють) їхні автори. Наприклад, у поглядах на тему «Степан Бандера в українському національно-визвольному русі» можна спочатку аналізувати праці українських, потім польських, потім західних та, зрештою – російських істориків, оскільки науковці цих країн мають певне (проте не цілком однотайне) бачення зазначеної проблеми, яке відрізняє ці умовні групи одну від одної.

Аналізувати спеціальну літературу можна також у послідовності вивчення ними окремих проблем (питань, аспектів) теми. Іншим словом, тут автор виходить із завдань своєї роботи, які він розв'язує у її розділах, і описує, як на проблеми першого, другого, третього та ін. розділів відповідали інші науковці. Приміром, коли пишеться робота на тему «Реформи 60 – 70-х років XIX ст. в Російській імперії», можна спочатку аналізувати праці, присвячені селянській реформі, потім – реформам у сфері самоврядування, далі – у сфері освіти, перетворенням у війську імперії та ін.

Зазначений компонент вступу доречно завершити вказівкою на те, які аспекти теми з'ясовані в науці, які – опрацьовані фрагментарно, а які не потрапляли в поле зору вчених зовсім (не вивчені, ґрунтуються на хибних висновках тощо).

В залежності від ступеня дослідженості теми, встановленого на попередньому етапі, логічно перейти до окреслення **мети і завдань** дослідження, які й по суті ставляться як намір розв'язати ще не вирішені питання. Формулювання мети і завдань полегшують слова-кальки: довести, з'ясувати, виявити, відтворити, визначити, проаналізувати, дослідити, висвітлити, охарактеризувати.

Далі вказують на **об'єкт та предмет** дослідження. Наприклад: об'єктом курсової роботи є ..., а її предметом – ...

Після цього звичайно зазначаються **географічні (територіальні)** та **хронологічні межі (рамки)** дослідження. Під географічними розуміється територіальний обшар, на який розповсюджується предмет студії, під хронологічними – початок існування предмету

чи якогось його відмінного від попереднього стану (нижня межа) та закінчення існування предмету або ж його перехід до іншого стану (верхня межа).

Варто наголосити на тому, що географічні та хронологічні межі, у випадку відсутності загальної спільної думки науковців щодо їх точного окреслення, потребують не тільки вказівки на них, а й обґрунтування. Наприклад, коли пишеться робота на тему «Культурне життя в Українській Державі 1918 р.», не потрібно аргументувати часових рамок такого дослідження, адже відомо, що це політичне утворення виникло внаслідок перевороту, вчиненого проти Української Народної Республіки П. Скоропадським за підтримки командування німецької групи військ в Україні 29 – 30 квітня 1918 р., а припинило своє існування 14 грудня того ж року через антигетьманське повстання і відречення П. Скоропадського від влади. При підготовці ж роботи на тему «Політика «українізації» в радянській Україні» не можна обмежитись лише констатацією хронологічних меж – оскільки як щодо нижньої межі, так і стосовно верхньої в історичній науці немає згоди (кажуть – конвенції); тому слід обґрунтувати вибір саме таких, а не інших часових рамок.

В кваліфікаційних роботах наступним компонентом є характеристика використаних **методів** дослідження (в курсових роботах, як правило, це не вимагається). Тут слід писати лише про спеціальні методи, крім того, бажано вказувати на те, які проблеми і яким чином вирішувались за допомогою цих методів.

Наприкінці вступу здійснюється стислий аналіз **використаних джерел** (т. зв. **джерельної бази роботи**). Тут подаються відомості про основні типи, види, роди джерел, на які спирається дослідження, коротко характеризуються конкретні найважливіші джерела на предмет їхньої вартості як носіїв певної інформації. Докладніше розуміння сутності понять «джерельна база», «тип джерела», «вид джерела», «рід джерела» та ін. вивчаються студентами-істориками в ході читання спеціальних курсів з такої історичної дисципліни, як джерелознавство.

Завершується вступ **відомостями про структуру роботи**. Наприклад: «Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури та додатків».

Вважається, що за своїм розміром вступ має бути у межах 2-4 ст. (для курсової роботи) і 4-8 ст. (для кваліфікаційної роботи).

ЛЕКЦІЇ 6-7. ОФОРМЛЕННЯ КУРСОВОЇ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

1. *Правила передруку рукопису.*
2. *Правила оформлення бібліографічного опису.*
3. *Оформлення бібліографічних посилань та списку використаних джерел і літератури.*
4. *Оформлення цитат.*
5. *Оформлення приміток, ілюстрацій, таблиць, додатків.*

1. Курсові та кваліфікаційні роботи друкують за допомогою комп'ютерного принтера на одній стороні аркуша формату А-4, розмір шрифту (кегель) 14, з інтервалом 1,5, з полями таких приблизних розмірів: ліве – 3 см, праве – 1 см, нижнє і верхнє – 2 см.

Роботи подаються до захисту зброшурованими, кваліфікаційні – в палітурній оправі.

Роботи повинні містити такі складові: **титульний аркуш, зміст, перелік умовних скорочень** (за необхідності), **розділи основної частини** (за бажанням автора поділені на підрозділи), **висновки, список використаних джерел та літератури, додатки** (за необхідності). Кожна з названих складових починається з нової сторінки (за винятком підрозділів).

Титульний аркуш містить: у верхній його частині – офіційну назву вищого навчального закладу, факультету і кафедри, на якій виконана робота; у середній частині аркуша – прізвище, ім'я та по-батькові студента (тки), нижче – назву (тему) роботи, нижче – якого рівня це робота (наприклад: курсова робота; кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра (спеціаліста, магістра) історії (культурології та ін.)); нижче в правому кутку аркуша – науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я та по-батькові наукового керівника; в нижній частині аркуша посередині – місто, в якому знаходиться ВНЗ, рік через кому (чи через дефіс) (див. приклад оформлення титульного аркушу у додатку 1).

На наступній сторінці подається зміст, до якого включені відомості про структуру роботи, зокрема про умовні скорочення (необов'язково), вступ, назви розділів та підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури, додатки (необов'язково) та номери початкових сторінок вказаних структурних частин.

Заголовки структурних частин – зміст, вступ, розділ, висновки, список використаних джерел та літератури, додатки, друкують великими літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів друкують маленькими літерами з першої великої з абзацного відступу. Крапка в кінці заголовка не ставиться. Відстань між заголовком та текстом повинна дорівнювати 2-3 інтервалам.

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів (для них вказують номер відповідного розділу і після крапки – підрозділу, потім знову має стояти крапка), ілюстрацій і таблиць (про які мова буде йти пізніше) подають арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою роботи є титульний аркуш, на ньому номер сторінки не ставлять.

2. Одним із найбільш важливих показників якості роботи є грамотне оформлення її бібліографічного апарату, який складається із двох складових: бібліографічних посилань (покликів) та списку використаних джерел і літератури. За цим показником можна безпомилково переконаватися, чи перед нами праця дослідника з досвідом наукової діяльності, а чи маємо початківця, а то й аматора.

В основі кожної із цих складових лежить вміння грамотно складати бібліографічний опис (визначення цього поняття див. питання 3 лекцій 3-4). Правила укладання бібліографічних описів опублікованих та неопублікованих документів українською, російською та іншими мовами встановлені державними і міжнародними стандартами, ключовим з яких є національний стандарт ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», який набув чинності 1 липня 2007 року. Докладна характеристика їх з огляду на велику кількість правил та різноманітних нюансів, спеціальну термінологію не є можливою. Тому вкажемо на найважливіші з них, які є базовими для правильного укладання опису.

Опис завжди складається мовою оригіналу.

Опис містить обов'язкові та факультативні (тобто необов'язкові) елементи. Нижче охарактеризуємо тільки ті елементи, які є

обов'язковими і перерахуємо їх у порядку написання в бібліографічному описі.

1) Прізвище та ініціали автора (авторів). Подаються у називному відмінку, спочатку прізвище, потім ініціали. Якщо авторів більше одного, то вказується лише прізвище та ініціали автора, який зазначений у документі першим. На початку опису не зазначаються інші особи (укладачі, упорядники, редактори, перекладачі та ін.), які брали участь у підготовці праці. Якщо авторів більше трьох, то прізвище першого на початку опису не вказується.

2) Заголовок (назва твору).

3) Відомості про відповідальність: зазначення обов'язково – усіх авторів, укладачів, упорядників, необов'язково – редакторів, організацій, які причетні до написання книги, статті, збірника документів та ін. (допускається як написання ініціалів перед прізвищам, так і навпаки; також і написання разом з прізвищами повних імен). Якщо відповідних осіб четверо – зазначаються усі чотири, більше чотирьох – зазначаються троє, вказаних першими, зі словами «та ін.».

4. Відомості про видання. Наводять порядковий номер видання, а також додаткові відомості про видання (виправлене, доповнене, стереотипне, перероблене тощо). Наприклад:

– Вид. 5-ге, доповн.

– 7-ме вид. стер.

2-ге вид., переробл. та доповн.

5. Вихідні дані. Вказують місто, відомості про видавця, рік видання. Назва видавничої організації вказується без лапок. Відомості про видавничі функції організації, виражені словами «видавництво», «видавничий дім», «видавнича організація», «видавець» тощо випускають при наявності тематичної назви, але зберігають, якщо ім'я (найменування) видавця і ці слова граматично пов'язані. Наприклад: Видавництво «Дніпро» в описі буде фігурувати як Дніпро, але Видавництво ім. Олени Теліги в описі зазначається як Вид-во ім. Олени Теліги.

Рік видання, навіть тоді, коли відомості про нього відсутні в документі, повинен бути встановлений хоча б приблизно. В таких випадках дату видання наводять у квадратних дужках разом зі знаком запитання, наприклад: [2007?].

Позначення б. р. (без року) в описі не наводять. Якщо ж не відомі місто чи видавнича організація, то записують відповідно [б. м.] чи [б. в.].

6. Відомості про **обсяг документу (кількісна характеристика)**. У бібліографічному описі окремих видань подають їх загальний обсяг. Наприклад: 419 с. У бібліографічному описі частин видань (наприклад, статей) подають сторінки, на яких надрукована ця частина. Наприклад:

С. 34 – 63.

7. Відомості про т. зв. **серію**. Наводяться при описі повних або частіше – частин серійних видань (журналів, газет та ін.). Вказується назва серійного видання, його рік і номер (том, випуск, частину, число). Для серійних видань опускаються відомості про місто, видавця. Тільки якщо видання не є знамим, після назви зазначають місто видання у круглих дужках. Наприклад, коли описуємо статтю в умовній маловідомій газеті «Прикарпатський вісник», то не відомо, чи це газета, яка видається, приміром, у Івано-Франківську, а чи може у Коломиї; відтак без зазначення місця видання не можливо ідентифікувати й саму публікацію.

Опис архівних документів називають **архівною легендою**. Послідовність її елементів є наступною: повна назва архівної установи, номер фонду, номер опису, номер справи, загальна кількість аркушів у справі.

В бібліографічному описі застосовують **умовні розділові знаки** (за сучасною термінологією – **приписаної пунктуації**), які слугують кращому розпізнанню елементів опису; також використовують і **звичайні розділові знаки (звичайної пунктуації)**. Основні знаки бібліографічного опису та головні правила їхнього розташування в ньому є такими:

«.» – крапка. Ставиться після прізвища та ініціалів автора перед назвою, після скорочень слів.

«;» – крапка з комою. Ставиться для відокремлення груп осіб, які здійснювали однотипну діяльність над підготовкою видання, від інших, наприклад, авторів, редакторів, перекладачів; для відокремлення міст видань і видавництв, якщо їх більше одного.

«:» – двокрапка. Ставиться для відокремлення головного заголовку від підзаголовку; після міста перед назвою видавця.

«//» – дві похилі (скісні) лінії (риски). Ставляться замість слів «в журналі», «в газеті», «в збірнику», тобто при описі частини якогось серійного видання, наприклад статті.

«/» – одна похила (скісна) лінія (риска). Ставиться перед відомостями про відповідальність.

«[]» – квадратні дужки. Крім випадків, зазначених вище, у квадратні дужки беруться також відомості про відповідальність, які відсутні на титульній сторінці певної публікації; при описі електронних ресурсів відповідні слова беруться в квадратні дужки: [Електронний ресурс].

«-» – крапка з тире. Ставиться після відомостей про відповідальність, після відомостей про видання, після вихідних даних. При описі серійного видання цей знак ставиться після його назви, після року, після номеру (тому, випуску, частини, числа).

«,» – кома. Комою відокремлюють одне від одного прізвища та ініціали авторів, редакторів, укладачів, упорядників, перекладачів; назву видавця від року.

Про частий випадок застосування такого розділового знаку, як круглі дужки «()» вже йшлося.

В бібліографічному описі використовують також скорочення слів, такі скорочення базуються на прийнятих для них державних стандартах. Скорочуються назви деяких міст: Київ – К., Харків – Х., Москва – М., Санкт-Петербург – СПб., Ленінград – Л., Мінськ – Мн., Нью-Йорк – N.-Y., Париж – Р., Лондон – L. Інші скорочення: сторінка – с., книга – кн., збірник – зб., частина – ч., номер – №., випуск – вип., том – т.

Приклади оформлення бібліографічного опису окремих видів видань та архівної легенди архівних документів див. у додатку 2.

3. Бібліографічне посилання – це сукупність бібліографічних відомостей про цитовану чи згадану в науковому дослідженні опубліковану працю чи неопубліковане джерело, яких достатньо для їхньої ідентифікації. Наукова та загальна етика, а також законодавство стоїть на сторожі принципу: будь-який факт, отриманий з літератури або іншого джерела інформації, а також будь-яка «чужа» (тобто та, яка не належить автору дослідження) думка мають бути підкріплені покликами; інакше автор привласнює те, що йому не належить, і таке інтелектуальне злодійство нічим не відрізняється від звичайного та називається плагіатом.

За місцем розташування відносно основного тексту роботи бібліографічні посилання поділяються на **підрядкові** (винесені з тексту вниз сторінки), **позатекстові** (винесені за текст всієї праці, тобто після висновків, або її частин (розділів)), **внутрішньотекстові** і **комбіновані** (коли в одній роботі використовуються різні види посилань).

Найбільш зручними для читача є підрядкові посилання. Їх нумерація може бути наскрізною або ж посторінковою (на кожній сторінці нумерація починається з 1). Вони відокремлюються від тексту рисою. Кожне нове посилання починається з нового рядка. Факт чи думка можуть бути підтвердженими посиланнями не на одну працю (джерело), а на кілька; в такому разі відомості про використані праці стоять під одним номером, записуються підряд та відокремлюються один від одного крапкою з комою.

Підрядкові поклики поділяються на: **початкові (первісні)** – коли вперше посилаються на певну працю та **повторні**. При первісному посиланні воно оформлюється у відповідності з повним бібліографічним описом цієї праці, чи повною архівною легендою, тільки замість загального її об'єму посилаються на конкретні сторінки чи аркуші (якщо це неопубліковане джерело); на весь твір, тобто тоді є повний збіг опису і посилання, покликаються у разі, коли він загалом, усім своїм змістом підтверджує якусь думку чи факт.

Особливість повторного посилання полягає у максимальному скороченні бібліографічного опису. Характер цього скорочення залежить від розташування повторного посилання стосовно первісного.

Якщо повторне посилання розташоване відразу після початкового і воно відсилає до тієї самої сторінки (аркушу), то пишуть «Там само»; коли повторне посилання відрізняється від початкового якимось своїм елементом (елементами) (найчастіше сторінкою, для архівних документів аркушем), то у повторному посиланні дописують елементи, які змінені. Наприклад: «Там само. – С. 24»; чи: «Там само. – Арк. 19».

Якщо ж повторне посилання на опубліковану працю (це правило не розповсюджується на посилання на неопубліковані джерела) не розташоване відразу після первісного, то тоді вказують перші слова у бібліографічному описі зі збереженням підмета назви цієї праці і далі проставляють три крапки, тире і номер відповідної сторінки. Коли ж у тексті роботи використовується лише одна праця якогось автора (прізвище та ініціали якого зазначені на початку бібліографічного опису), то при повторному посиланні достатньо подати лише його прізвище та ініціали, а далі йде: «Вказ. праця. – С. 23».

В наукових текстах використовують також такі форми, які відповідають відповідно «Вказ. праця» та «Там само», як «Op. cit.» (скорочення з латинської мови від «цитована праця») та «Ibidem»

(скорочення «Ibid.»), або «Idem» (скорочення «Id.») (ці терміни латинською означають «той же самий», «те ж місце»).

Якщо текст цитується не за його автором, а за його переказом іншим автором, то посилання слід починати зі слів «Цит. за:».

Позатекстові посилання оформляються за тими ж правилами, що і підрядкові. Тільки в позатекстових посиланнях використовується наскрізна нумерація в кожній структурній частині тексту або наскрізна нумерація в усьому тексті, але в курсових та кваліфікаційних роботах позатекстові посилання завжди виносяться за текст роботи, тобто друкуються після висновків перед списком використаних джерел та літератури.

Певні особливості має оформлення внутрішньотекстових посилань. Якщо у тексті наукової роботи вказують ім'я автора і назву твору, то ці відомості у внутрішньотекстовому посиланні не повторюють, а відомості, яких не вистачає, подають у круглих дужках (без вказівки на назву видавництва). Наприклад:

Г. Цветков в навчальному посібнику «Міжнародні відносини і зовнішня політика в 1917 – 1945рр.» (К., 1997, с. 194) зазначає, що «Арденни переконливо показали важливість співробітництва антигітлерівської коаліції й значну роль у ній Радянського Союзу».

Один із найменш трудомістких способів оформлення внутрішньотекстових посилань є наступним (т. зв. **гарвардська система посилань**): після згадки або цитати з певного твору проставляють у квадратних дужках номер, під яким він зазначений у «Списку використаних джерел та літератури», а далі – сторінки чи аркушу, наприклад [52, с. 10], що означає 52 позиція в «Списку», 10 сторінка; [52, арк. 10], що означає 52 позиція в «Списку», 10 аркуш. Водночас, цей спосіб має суттєві недоліки – він утруднює читання наукового тексту в сенсі доступу до джерел його (тексту) інформації; він вимагає повної чи часткової переробки у навіть випадку, коли автором віднайдена всього одна важлива праця, котру він мусить ввести у «Список», адже тоді змінюється вся нумерація позицій у «Списку», а разом з нею – необхідно змінювати номери позицій і у внутрішньотекстових посиланнях.

«Список використаних джерел та літератури» як правило має три частини:

I. Джерела.

II. Література.

III. Довідкові видання (за необхідності).

У наукових дослідженнях, включаючи студентські роботи, найбільш зручним і поширеним є **спосіб укладання** «Списку» за алфавітом перших слів в бібліографічному описі (архівній легенді) позицій. При алфавітному способі спочатку перераховуються всі кириличні видання, потім – видання, здійснені латинським шрифтом. Такий порядок використовується в кожній частині списку.

Найбільш зручною є наскрізна **нумерація позицій** у «Списку» – від першої позиції у «Джерелах» до останньої в «Літературі» чи «Довідкових виданнях».

У частині «І. Джерела» спочатку вміщують неопубліковані джерела (з виділенням рубрики «1. Неопубліковані джерела»), потім – опубліковані (з виділенням рубрики «2. Опубліковані джерела»). Кожна з цих частин може ділитись на дрібніші складові (наприклад, опубліковані джерела – публікації документів у археографічних виданнях, преса, публіцистика, статистичні матеріали тощо).

Особливість архівних легенд у «Списку» полягає у тому, що тут потрібно називати, крім зазначених вище елементів, які використовують у підрядкових посиланнях на неопубліковані джерела, ще й назву архівного фонду (після номеру фонду), назву архівної справи (після номеру справи), а замість конкретного аркушу – загальну кількість аркушів у справі. Наприклад: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1. ЦК КПУ, оп. 25, спр. 364. Справки секретаря ЦК Компартії України Ф. Д. Овчаренка, отдела науки ЦК Компартії України, докладная записка КГБ при СМ України об архивах Винниченко и историка Яворского. 1969 – 1970 гг., 8 арк.

4. Як уже зазначалося, дослідник не може обійтись без використання положень, ідей, фактів, які він зустрічає в працях інших вчених, і це обов'язково повинно супроводжуватися бібліографічними посиланнями на ці праці. Відтворення сутності таких висловлювань називається **цитуванням**. В будь-якій науковій праці повинно переважати **непряме цитування**, тобто адекватний переказ слів автора, якого цитують. Однак за необхідності навести вкрай важливу думку певного науковця наводяться власне цитати, або ж **прямі цитати**, тобто дослівний переказ авторського висловлювання, фрази тощо.

Академічний етикет вимагає точно відтворювати цитований текст, оскільки щонайменше спотворення слів цитованого автора

може спотворити й зміст сказаного ним. Однак в окремих випадках допускаються відступи від цього правила, зокрема дозволяється: 1) модернізація орфографії та пунктуації за сучасними правилами, за винятком випадків, коли написання слів і розстановка розділових знаків не є індивідуальною особливістю стилю авторитетного автора (наприклад, при цитуванні Михайла Грушевського, як правило, його висловлювання повторюють дослівно, не приводячи їх у відповідність з сучасними стандартами українського правопису); 2) розгортання довільно скорочених слів до повних з поміщенням додаткової частини слова у квадратні дужки, але за умови цілковитої впевненості у правильності такого розгортання (наприклад, в листуванні часто використовуються скорочення імен і прізвищ людей, про яких згадують респонденти; тоді слід писати Ол[ександр] П[етрович]; 3) пропуск окремих слів і фраз у цитаті за умови, що, по-перше, думка автора цитати не буде спотворена пропуском та, по-друге, такий пропуск буде позначений трьома крапками, поміщеними у квадратні дужки (оскільки просто три крапки можуть належати і самому автору); 4) зміна відмінка цитованих слів і словосполучень для підпорядкування їх синтаксичній будові фрази, куди вони включені.

Якщо необхідно висловити ставлення автора наукової роботи до окремих слів чи думок автора цитованого тексту, то після них ставлять знак оклику або знак запитання, які поміщають в круглі дужки.

Якщо автор наукової роботи, наводячи цитату, прагне виокремити в ній деякі слова (курсивом, підкресленням, розрядкою, масним шрифтом), він повинен це спеціально зазначити. Варіантами таких пояснень є такі: (курсив наш – авт.), або (курсив наш – В. Я.) і т. п.

Загальні **техніко-орфографічні правила** оформлення цитат є наступними.

Текст цитати поміщається в лапки і наводиться у тій граматичній формі, у якій він поданий в цитованій праці. Якщо цитата повністю відтворює речення цитованого тексту, то вона починається з великої літери, окрім одного випадку – коли ця цитата є частиною речення автора наукової роботи. Якщо цитата відтворює тільки частину речення цитованого тексту, то після відкриваючих лапок ставлять три крапки.

5. При викладенні матеріалу в науковому дослідженні часто виникає потреба зробити повніші пояснення, навести додаткові факти, міркування, уточнення, прямо не пов'язані з основним текстом роботи. В таких випадках, щоб не обтяжувати основний текст подібним матеріалом, використовують **примітки**. Примітки розміщують в середині тексту в круглих дужках, або якщо вони містять досить значний за обсягом матеріал, виносять в підрядкову примітку, або ж розташовують поза основним текстом роботи.

Підрядкові і позатекстові примітки оформляють як підрядкові чи позатекстові посилання з нумерацією арабськими цифрами або зірочками (зірочками нумерують, щоб відокремити примітки від бібліографічних посилань).

Ілюстрації (малюнки, фотографії, схеми, діаграми, графіки, карти) і таблиці можуть подаватись в науковій роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації і таблиці, які розміщені на окремих сторінках роботи, включають до загальної нумерації сторінок.

Ілюстрації позначають словом «Рис.» і нумерують послідовно в межах розділу. Номер ілюстрації повинен складатися з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка. Наприклад: «Рис. 2.3.» (третій рисунок другого розділу).

Ілюстрації повинні мати назву, яку розміщують після номеру ілюстрації. Між номером ілюстрації та її назвою ставиться крапка. Необхідно також вказати джерело, звідки взята ілюстрація. Якщо вона виготовлена (складена) студентом, то це також треба зазначити. Звичайно, вказівка на джерело поміщується під зображенням ілюстрації, вона пов'язується з ілюстрацією зірочкою.

Таблиці нумерують послідовно в межах розділу. Напис «Таблиця» та її номер вказують один раз праворуч над першою частиною таблиці, над іншою частиною пишуть слова «Продовження табл.» і вказують номер таблиці, наприклад: «Продовження табл. 1.2».

Кожна таблиця повинна мати назву, яку розміщують під словом «Таблиця». При перенесенні частини таблиці на іншу сторінку назву залишають тільки над її першою частиною.

Необхідним є зазначення джерела або джерел, з яких запозичені табличні дані або на основі яких складена таблиця. Правила оформлення вказівки на джерела табличних відомостей такі ж, як і для ілюстрацій. Ілюстрації, таблиці, тексти документів, історичні хроніки можуть міститись в **додатках** курсової чи кваліфікацій-

ної роботи. Додатки оформляються як продовження курсової чи кваліфікаційної роботи на останніх її сторінках або у вигляді окремої частини (книги); розмішують їх у порядку посилань на них у тексті. Якщо додатків більше одного, кожен додаток повинен починатися з нової сторінки, мати напис у верхній частині сторінки «Додаток» із зазначенням його порядкового номера (без знаку №), наприклад: «Додаток 1», «Додаток 2». Під написом «Додаток» повинен міститися заголовок додатка. Внизу під зображенням додатка подають вказівку на джерело, звідки запозичений або на основі якого складений додаток. Правила оформлення джерельних пояснень до додатків такі ж, як і при оформленні джерельних пояснень до ілюстрацій і таблиць.

Зв'язок ілюстрацій, таблиць, додатків з основним текстом курсової чи кваліфікаційної роботи здійснюється через обов'язкове тлумачення призначення цих допоміжних матеріалів в основному тексті і внутрішньотекстові посилання, котрі використовуються разом зі словом «дивись»; воно звичайно скорочується і подається разом зі словами «Рис.», «Таблиця», «Додаток» в круглих дужках. Наприклад: (див. Рис. 1.2). або (див. Додаток 3).

Правильне оформлення роботи є її своєрідним вінцем. Тепер вона може здаватись до **захисту**. Як відбувається процедура захисту кваліфікаційних робіт – див. додаток 3. (подібною, але спрощеною, є процедура захисту і курсових робіт).

ОСНОВНІ РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ДСТУ ГОСТ 7. 1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

2. ДСТУ 3582-97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові в бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила».

3. Еко У. Як написати дипломну роботу : Гуманітарні науки / Умберто Еко. – Тернопіль : Мандрівець, 2007. – 224 с.

4. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії / Л. О. Зашкільняк. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.

5. Ковальський М. П. Основи науково-дослідницької та самостійної роботи студентів : Метод. посіб. / М. П. Ковальський. – Острого : Національний університет «Острозька академія», 2002. – 88 с.

6. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.

7. Кузин Ф. А. Магистерская диссертация : Методика написания, правила оформления и порядок защиты : Практик. пособие для студентов-магистрантов / Ф. А. Кузин. – М. : Ось-89, 1997. – 304 с.

8. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Зразок оформлення титульного аркуша кваліфікаційної роботи

Національний університет «Острозька академія»
Факультет міжнародних відносин
Кафедра історії ім. М. П. Ковальського

Степанчук Микола Васильович

Війна Червоної і Білої Троянд: завершальний етап

Кваліфікаційна робота на здобуття
освітньо-кваліфікаційного рівня магістра історії

Науковий керівник: канд. іст. наук,
доц. Василюк Степан Миколайович

Острог – 2012

Додаток 2
Приклади оформлення бібліографічного опису
для окремих видів документів

Монографія (один, два або три автори)

Булыгина Т. А. Общественные науки в СССР (1945 – 1985 гг.) / Т. А. Булыгина. – 2-е изд. – М. : Московский автомобильно-дорожный институт (Технический университет), Институт гуманитарных исследований, 2000. – 240 с.

Гуржій О. І. „Український історичний журнал” та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. / О. І. Гуржій, Л. І. Капітан. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 256 с.

Бушин М. І. Ілля Шульга – історик України / М. І. Бушин, О. І. Гуржій, Л. М. Товстопят. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2006. – 252 с.

Монографія (чотири автори)

Средневековый человек и окружающий мир / К. В. Свистунов, О. А. Рекетов, В. С. Солярский, Г. Т. Кондрашова. – Волгоград : Волга, 1999. – 236 с.

Монографія (п'ять та більше авторів)

Історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834 – 2004 рр.) / Л. А. Ведмідь, І. В. Верба, О. В. Вербовий та ін. – К. : Прайм – М., 2004. – 354 с.

Багатотомне видання

История Киева: В 3 т. 4 кн. / АН УССР. Ин-т истории. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма. – 463 с.

Збірник наукових праць

Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи: Міжвузівський зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1995. – 210 с.

Матеріали наукових конференцій, семінарів, читань, з'їздів

Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції: Львів, 24 – 25 жовтня 1994 р. / [Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та ін.]. – Нью-Йорк; Львів : [б. в.], 1995. – 256 с.

Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків: Матеріал науково-теоретичного семінару. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 1995. – 69 с.

Словник

Словник античної міфології / Уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. – 2-е вид. – К. : Наук. думка, 1989. – 240 с.

Складові частини з книги, журналу, збірника наукових праць, продовжуваного видання, газети

Черниш Н. Стан духовної культури та життєві орієнтації населення / Н. Черниш // Львівщина на порозі ХХІ століття : Соціальний портрет. – Львів, 2001. – С. 324 – 351.

Дзира Я. І. Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київської філологічної школи (До 100-річчя від дня народження академіка В. М. Перетца) / Я. І. Дзира // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 135 – 137.

Бажан О. Г. Історія під пресом ідеології / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, О. С. Рубльов // Зневажена Кліо: Зб. – К., 2005. – С. 3 – 74.

Бажан О. Г. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України / О. Г. Бажан // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 112 – 117.

Шаповал Ю. Голодомор 1932/1933: „утрата” и „обретение” / Юрий Шаповал // Зеркало недели. – 2006. – 18 ноября. – С. 21.

Автореферат дисертації

Власюк О. В. Українські політичні партії Волині (1921 – 1929 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Власюк Олег Валерійович. – Острог, 2012. – 20 с.

Збірник джерел

Соціальна боротьба в місті Львові в XVI – XVIIIст.: 3б. док. / Упоряд. А. Грицеляк, А. Охрим, Х. Панек, П. Фостик-Захарчишина. – Львів : ЛДУ, 1961. – 443 с.

Бібліографічний покажчик

Друковані праці професорів, викладачів і співробітників Львівського університету за 1944 – 1960рр.: Бібліографічний покажчик / Укл. Н. Р. Бережна, І. Є. Громицька, Ф. П. Максименко. – Львів : ЛДУ, 1962. – 768 с.

Архівне джерело

Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 4703, оп. 10, спр. 12, 50 арк.

Електронний ресурс

Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931 – 1956) [Електронний ресурс]/ Д. Л. Бранденбергер. – СПб.: Академический проект, Издательство ДНК, 2009. – 416 с. – Режим доступу до кн.: <http://www.litmir.net/br/?b=129294&p=46>

Додаток 3

Захист кваліфікаційної роботи

Кваліфікаційна робота, яка отримала позитивний відгук наукового керівника і письмову рецензію фахівця вищої кваліфікації з іншої наукової установи, подається до захисту перед Державною Екзаменаційною Комісією.

До проходження процедури захисту студент має ретельно підготуватися. Головним моментом підготовки є написання тексту виступу на захисті, в якому слід викласти основний зміст і результати своєї роботи, зокрема, обґрунтувати її актуальність, здійснити короткий аналіз ступеня розробленості теми в спеціальній літературі, визначити мету і завдання дослідження, охарактеризувати методологію опрацювання теми, з'ясувати джерельне підґрунтя праці, подати відомості про структуру роботи, і головне – вказати на основні висновки, до яких прийшов автор, що, як правило, є викладенням висновків по розділах та підсумкових висновків і узагальнень. Бажано також скласти письмові відповіді на запитання, зауваження, пропозиції, що містяться у відгуку наукового керівника та рецензії фахівця з іншої наукової установи, при необхідності розробити відповідний ілюстративний матеріал, необхідний для демонстрації результатів дослідження перед присутніми на захисті.

Захист роботи проходить на відкритому засіданні ДЕКу в присутності всіх бажаючих. ДЕК заслуховує автора дослідження, ставить йому запитання. Далі зачитуються відгук наукового керівника і рецензія, потім автор дає відповіді на зауваження, зроблені науковим керівником та рецензентом. Після цього відбувається вільна наукова дискусія, в якій мають право брати участь всі присутні на захисті. В її ході будь-хто з присутніх на захисті може задавати будь-які питання з проблем, які порушуються в роботі, з методології дослідження, уточнювати результати і висновки, зроблені студентом і т.п.

Після закінчення дискусії за бажанням студента йому може бути надане заключне слово, після якого можна вважати, що процедуру захисту кваліфікаційної праці закінчено.

Для виступу з викладенням основного змісту і результатів дослідження студенту надається до 10 хвилин.

Потрібно пам'ятати про те, що оцінка кваліфікаційної роботи встановлюється не лише за її зміст чи оформлення, але і за те, наскільки вільно студент оперує матеріалом свого дослідження на захисті, вміє аргументовано вести дискусію і захищати свої висновки, від мови виступаючого (вона повинна бути чіткою і зрозумілою, манера викладу – спокійною і неквапливою).

Рішення про оцінку кваліфікаційної роботи приймається на закритому засіданні ДЕКу.

Для нотаток _____

Для нотаток _____

Для нотаток _____

ВІТАЛІЙ ЯРЕМЧУК

**ОСНОВИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ
РОБОТИ СТУДЕНТІВ**

***Навчальний посібник для студентів
факультетів гуманітарного профілю***

2-ге вид., виправлене

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Формат 42x30/4.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 3,5. Гарнітура “TimesNewRoman”

Наклад 100 прим.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету “Острозька академія”
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво про державну реєстрацію
РВ №1 від 8 серпня 2000 року.